

Kiril Marinow <https://orcid.org/0000-0003-0224-3965>

Uniwersytet Łódzki

e-mail: kiril.marinow@uni.lodz.pl

Miasto stołeczne w kontekście walk o władzę w XIII-wiecznej Bułgarii: świadectwo *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι* Jerzego Pachymeresa

The Capital City
in the Context of Power Struggles in 13th Century Bulgaria:
the Testimony of *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι* by George Pachymeres

Abstrakt

Artykuł omawia rolę i znaczenie Tyrnowa, późnośredniowiecznej stolicy bułgarskiej, w kontekście walk o władzę w Bułgarii pomiędzy pretendencjami do niej, mianowicie Mico Asenem i Konstantinem Tichem, czyli w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XIII stulecia. Analizie poddany został fragment dzieła historycznego Jerzego Pachymeresa, najważniejszego dziejopisa bizantyńskiego drugiej połowy XIII w., poświęcony wskazanym zmaganiom o panowanie nad carstwem bułgarskim. W jej świetle nie ulega wątpliwości, że rozpatrywany ośrodek był przez Bizantyńczyka postrzegany jako najważniejsze centrum sprawowania władzy w państwie, panowanie nad którym było kluczowe dla sprawowania realnej i legalnej władzy w późnośredniowiecznej Bułgarii. Rozpatrując szerszy kontekst wspomnianej wzmianki na temat stolicy bułgarskiej, artykuł podnosi także szereg kwestii związanych z wizerunkiem Mico Asena i Konstantyna Ticha w dziele Bizantyńczyka, jak również zagadnienia związane z dziedziczeniem tronu i legitymizacją władzy w państwie bułgarskim tego okresu.

Abstract

The article discusses the role and significance of Tŕnovo, the late medieval Bulgarian capital, in the context of the struggles for the Bulgarian throne between the contenders for it, namely Mitso Assen and Constantine Tih, in the second half of the 1250s. A fragment of the historical work of George Pachymeres, the most important Byzantine historian of the second half of the 13th century, dedicated to the indicated struggles for the rule of the Bulgarian Tsardom, has been analysed. According to this analysis, there is no doubt that the city under consideration was perceived by the writer

as the most important centre of power in the state, the rule over which was crucial for the exercise of real and legitimate rule in late medieval Bulgaria. Considering the wider context of the aforementioned mention of Tärnovo, the article also raises a number of issues related to the image of Mitso Assen and Constantine Tih in Pachymeres' work, as well as questions related to the succession of the throne and the legitimacy of power in the Bulgarian state of the period.

Słowa kluczowe: Mico Asen, Konstantyn Tich, Tyrnowo, Jerzy Pachymeres, średniowieczne stolice, historiografia bizantyńska, średniowieczna Bułgaria

Keywords: Mitso Assen, Constantine Tih, Tärnovo, George Pachymeres, medieval capitals, Byzantine historiography, medieval Bulgaria

Urodzony w Nikei Jerzy Pachymeres (Γεώργιος Παχυμέρης, 1242 – ok. 1310), po odzyskaniu dla cesarstwa Konstantynopola przez basileusa Michała VIII Paleologa w 1261 r., osiadł w stolicy, gdzie piastował wysokie godności kościelne i państwowe, co zagwarantowało mu dostęp do pierwszorzędnych informacji historycznych. Był autorem licznych prac z zakresu retoryki, filozofii, teologii, matematyki, poezji czy epistolografii. Napisał obszerne dzieło historyczne zatytułowane *Συγγραφικὰ ἱστορία*, które w trzynastu księgach prezentowało dzieje bizantyńskie w przedziale lat 1255-1308, przede wszystkim za panowania dwóch pierwszych władców z dynastii Paleologów, wspomnianego już Michała VIII (1259-1282) oraz Andronika II (1282-1328). Był uczniem Jerzego Akropolitesa i bezpośrednim kontynuatorem pracy historycznej tego ostatniego, natomiast jego utwór stanowi najważniejsze źródło do poznania historii Bizancjum w drugiej połowie XIII i na samym początku XIV w.¹ oraz do dzie-

¹ Krytyczne wydanie jego dzieła historycznego – Georges Pachymères, *Relationes historiquae*, vol. I-V, ed. A. Failler, trans. V. Laurent, Paris 1984-2000 (dalej: Pachymeres, *Relationes historicas*). O samym Pachymeresie i jego spuściźnie literackiej zob. m.in. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527-1453)*, München 1897, s. 288-291 (nr 126), 424, 429, 430, 451, 599; G.G. Arnakis, *George Pachymeres – a Byzantine Humanist*, „The Greek Orthodox Theological Review” 1966/1967, t. 12, s. 161-167; H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, t. I, *Philosophie – Rhetorik – Epistolographie – Geschichtsschreibung – Geographie*, München 1978, s. 447-453; C.N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204 – ca. 1310)*, Nicosia 1982, s. 40, 47, 52, 60, 61-64, 78, 83, 87, 91, 97, 125, 130, 141, 152, 153, 154; O. Jurewicz, *Historia literatury bizantyńskiej. Zarys*, Wrocław 1984, s. 269-270; V. Laurent, *Introduction*, [w:] Pachymeres, *Relationes historicas*, vol. I, s. XI-XXXVI; M.V. Bibikov, S.K. Krasavina, *Nekotorye osobennosti istoričeskoj mysli pozdnej Vizantii*, [w:] *Kul'tura Vizantii (XIII – pervaja polovina XV v.)*, red. G.G. Litavrin, Moskva 1991, s. 280-282; A.-M. Talbot, *Pachymeres, George*, [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, t. III, red. A.P. Kazhdan, New York-Oxford 1991 (dalej: *ODB*), s. 1550; M.V. Bibikov, *Istoričeskaja literatura Vizantii*,

jów bułgarskich wskazanego okresu chronologicznego. Właśnie w związku z ostatnim stwierdzeniem celem niniejszego krótkiego przyczynku będzie prześledzenie roli i znaczenia Tyrnowa, stolicy późnośredniowiecznej Bułgarii, w kontekście walki o władzę między pretendencjami do tronu bułgarskiego w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XIII stulecia. Ogólnie rzecz biorąc, bułgarska stolica i jej mieszkańcy zostali kilkakrotnie wymienieni w dziele uczonego Bizantyńczyka². W niniejszym tekście koncentruję się wyłącznie na pierwszej wzmiance tego ośrodka, która pojawia się w relacji poświęconej walkom o władzę między carem (?) Mico (Miczo) Asenem (1256-1257) a carem Konstantynem Tichem Asenem (1257-1277)³. Wybór ten podyktowany

Sankt-Peterburg 1998, s. 235–239; *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, red. E. Trapp, Wien 2001 (CD-ROM Version), nr 22186; H. Cichocka, *Pachymeres Jerzy*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, red. O. Jurewicz, Warszawa 2002, s. 385; S. Lampsakis, *Some Considerations on the Historiographical Work of Georgios Pachymeris*, „Byzantina Symmeikta” 2003, t. 16, s. 133-138; idem, *Γεώργιος Παχυμέρης, πρωτεύδικος και δικαιοφύλαξ. Εισαγωγικό δοκίμιο*, Αθήνα 2004; V. Vavřínek, *Encyklopedie Byzance*, Praha 2011, s. 372; L. Neville, *Guide to Byzantine Historical Writing*, Cambridge 2018, s. 237-242.

² Pachymeres, *Relationes historicas*, vol. I, Κεφάλαια τοῦ ἔκτου λόγου, s. 19, 17. 19; vol. II, V, 5, s. 451, 7; VI, 2, s. 549, 4; VI, 4, s. 555, 18; VI, 6, s. 559, 20; VI, 8, s. 565, 29; VI, 8, s. 567, 3-4; VI, 8, s. 567, 10; VI, 9, s. 567, 24; VI, 19, s. 589, 7; vol. III, IX, 26, s. 291, 27; IX, 26, s. 293, 11; vol. IV, XI, 28, s. 493, 1. Na temat stołecznego Tyrnowa zob. m.in. P. Petrov, *Tárnovo v političeskata istorija na Bǎlgarija (1185-1393)*, [w:] *Istorija na Veliko Tárnovo*, t. I, *Praistorija, antičnost i srednovekovie*, red. P. Petrov, Sofija 1986, s. 85-119; R. Panova, *Stoličnijat grad v kulturata na srednovekovna Bǎlgarija*, Sofija 1995, s. 141-186; V. Gjuzelez, *Stolicite na Bǎlgarija – srednovekovnite i dnešnata*, Sofija 2000, s. 25-32, 33-34; K. Marinov, *Tárnovo kato svešten grad prez kǎsnoto srednovekovie*, [w:] *Tárnovska knižovna škola*, t. X, *Tárnovskata dǎržava na Duchata*, red. D. Kenanov, Veliko Tárnovo 2015, s. 697-722; K. Totev, D. Koseva, *Stoličnijat Tárnov v christijanskata kultura na Balkanskija svjat*, [w:] *Velikite Asenevci. Sbronic s dokladi ot konferencija, posvetena na 830 godini ot vǎstanieto na bratjata Petǎr i Asen, načaloto na Vtoroto bǎlgarsko carstvo i objavjavaneto na Tárnovo za stolica na Bǎlgarija i 780 godini ot legitimnoto vǎzobnovjavane na bǎlgarskata patriaršija*, red. P. Pavlov, N. Kǎnev, N. Hrisimov, Veliko Tárnovo 2016, s. 364-376.

³ O postaci Mico i panowaniu Konstantyna Ticha zob. m.in. P. Nikov, *Bǎlgaro-ungarski otnošenija ot 1257 do 1277 g.*, „Sbronic na Bǎlgarskata akademija na naukite” 1920, t. 11, s. 19-56; V.N. Zlatarski, *Istorija na Bǎlgarskata dǎržava prez srednite vekove*, t. III, *Vtoro bǎlgarsko carstvo. Bǎlgarija pri Asenevci (1187-1280)*, Sofija 1940, s. 471-551; P. Petrov, *Otslabvane na centralnata vlast. Izostrijane na klasovata borba*, [w:] *Istorija na Bǎlgarija v četirinadeset toma*, t. III, *Vtoro bǎlgarsko carstvo*, red. S. Lišev, Sofija 1982, s. 271-281; P. Petrov, *Tárnovo*, s. 98-101; J.V.A. Fine, Jr., *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1987, s. 172-184; I. Božilov, *Familijata na Asenevci (1186-1460). Genealogija i prosopografija*, Sofija 1994, s. 110-112 (nr I, 20), 115-118 (nr I, 24); idem, *Bǎlgarite vǎv Vizantijskata imperija*, Sofija 1995, s. 332-333 (nr 405); J. Andreev, M. Lalkov, *Bǎlgarskite chanove i care. Ot chan Kubrat do car Boris III. Istoričeski spravočnik*, Veliko Tárnovo 1996,

został zarówno tym, że wybrany *passus* w sposób wysoce emblematyczny ukazuje znaczenie miasta w zmaganiach o panowanie nad Bułgarią, jak i chęcią ukazania pełnego kontekstu tej najwcześniejszej wzmianki o Tyrnowie, co niewątpliwie wyraźniej pozwoli ukazać obraz najważniejszego wówczas bułgarskiego ośrodka osadniczego, takim jaki został zaprezentowany w narracji bizantyńskiego historyka.

Jak już wspomniałem, po raz pierwszy – za wyjątkiem wymienienia go z nazwy w zamieszczonym na początku dzieła spisie zawartości kolejnych jego ksiąg (konkretnie w rozdziałach ósmym i dziewiątym księgi szóstej) – Tyrnowo zostało wspomniane w tekście Pachymeresa w związku z przejściem władzy nad Bułgarami przez Konstantyna Ticha w 1257 r. Kontekst całej wzmianki dotyczy dawnego prawa (*ἐκ δικαίου πάλαι*) cesarza bizantyńskiego do władania Mesembrią, które nabył za sprawą niejakiego Mico, gdy ten zwrócił się do niego z prośbą, by zapewnił schronienie w Bizancjum zarówno jemu, jak i jego rodzinie, w zamian za co ofiarował konstantynopolitańskiemu autokratorowi, jako wykup (*λύτρα*), to nadmorskie miasto⁴. Aby uzasadnić bizantyńskie prawa do wspomnianego czarnomorskiego portu, Pachymeres wyjaśnia, kim był Mico, jak przejął tron bułgarski, kto i w jaki sposób go z niego usunął oraz dlaczego ostatecznie trafił do Bizancjum.

Zgodnie z relacją historyka Mico był zięciem (*γαμβρός*) cara bułgarskiego Jana II Asena (1218-1241), ożenionym z jedną z jego córek (możliwe, że chodziło o Marię), jednocześnie będąc szwagrem (*σύγγαμβρος*) cesarza bizantyńskiego Teodora II Laskarisa (1254-1258), gdyż ten ostatni był żonaty z Heleną, inną córką wspomnianego bułgarskiego monarchy. Po śmierci Jana II, Mico, jak podkreśla Bizantyńczyk, będąc Bułgarem przejął władzę nad Bułgarami (*τὴν ἀρχὴν διεδέχετο τῶν Βουλγάρων, Βούλγαρος ὢν*)⁵. Co ciekawe, w swojej narracji historyk całkowicie pomija panowanie Kalimana (Kolomana) I (1241-1246) i Michała II Asena (1246-1256), a także niepokoje wokół tronu bułgarskiego związane z Kalimanem (Kolomanem) II (1256) i Rościławem

s. 209-219; I. Božilov, *Bălgarija pri Asenevci*, [w:] I. Božilov, V. Gjuzev, *Istorija na Srednovekovna Bălgarija*, Sofija 1999, s. 508-517; *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, nr 19904, 27550; K. Dochev, *Catalogue of the Bulgarian Medieval Coins of the 13th-14th Centuries. Types, Variants, Prices*, Veliko Tărnovo 2009, s. 47-58; J. Andreev, *Konstantin Tih-Asen*, [w:] J. Andreev, I. Lazarov, P. Pavlov, *Koj koj e v Srednovekovna Bălgarija (Treto dopălmeno i osnovno preraboteno izdanie)*, Sofija 2012, s. 396-400; J. Andreev, *Mico Asen*, [w:] J. Andreev, I. Lazarov, P. Pavlov, *Koj koj e v Srednovekovna Bălgarija*, s. 494-495; A. Madgearu, *The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185-1280)*, Leiden-Boston 2017, s. 243-262; I. Božilov, *Istorija na Srednovekovna Bălgarija*, t. II, *Christijanska Bălgarija*, [s.l.] 2017, s. 382-391; N. Ovčarov, *Konstantin Tich. Zločestijat car*, Sofija 2018; T. Popov, *Studii vărchu bălgarskoto srednovekovno monetosečene s izvodi za istorijata*, Sofija 2020, s. 30-45.

⁴ Pachymeres, *Relationes historicas*, V, 4-5, p. 449, 12-19; V, 5, p. 451, 12-15.

⁵ Pachymeres, *Relationes historicas*, V, 5, p. 449, 20-25.

Michajłowiczem, które miały miejsce po śmierci Jana II a przed wstąpieniem na tron samego Mico⁶.

Wydaje się, że nie było to konsekwencją jego niewiedzy na temat następców wielkiego Asenidy – był przecież świadomym kontynuatorem dzieła Jerzego Akropolitesa, w którego pracy mógł przeczytać o wydarzeniach związanych z tymi postaciami⁷. Wynikało to raczej z chęci podkreślenia bezpośredniego związku Mico z osławionym bułgarskim carem. Nieprzypadkowo w tym samym fragmencie Jerzy charakteryzuje tego ostatniego jako monarchę odznaczającego się wszelkimi przejawami umiłowania dobra (*φιλοκαλίας πάσης ἔχοντα δείγματα*)⁸, co niewątpliwie świadczy o tym, że Jan II Asen cieszył się szacunkiem, sławą i ogólnie rzecz ujmując pozytywną opinią wśród Bizantyńczyków⁹. Bez wątpienia na tę renomę zasłużył sobie ważką rolą polityczną, którą odgrywał w dziejach bałkańskich pierwszej połowy XIII w., w tym, w ostatecznym rozrachunku, walkami przeciwko znieprawionemu przez Bizantyńczyków łacinnikom, rodzinnymi koligacjami z dworem Laskarydów, jak i ludzkim

⁶ Na temat tych postaci historycznych zob. m.in. P. Nikov, op. cit., s. 13-20, 22-24, 28-29, 41-44, 46-49, 51-56, 57-81; V.N. Zlatarski, op. cit., s. 419-471; G. Cankova-Petkova, *Balgarija pri Asenevci*, Sofija 1978, s. 138-148; P. Petrov, *Otslabvane na centralnata vlast*, s. 264-271; I. Lazarov, *Upravlenieto na Michail II Asen i Irina Komnina (1246-1256)*, „Vekove” 1984, t. 13, z. 2, s. 12-19; P. Petrov, *Tarnovo*, s. 98; J.V.A. Fine, Jr., op. cit., s. 154-160, 170-172, 173-175; I. Lazarov, *Mezduosobici v Balgarija prez 1256-1257 g.*, „Voennoistoričeski Sbornik” 1988, t. 53, z. 1, s. 145-155; I. Božilov, *Familijata na Asenevci*, s. 104-114 (nr I, 18-20. 22); J. Andreev, M. Lalkov, op. cit., s. 197-208; I. Božilov, V. Gjuzelev, op. cit., s. 501-508; *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, nr 21194; J. Andreev, *Koloman I Asen*, [w:] J. Andreev, I. Lazarov, P. Pavlov, *Koj koj e v Srednovekovna Balgarija*, s. 376-377; J. Andreev, *Koloman II Asen*, [w:] idem, I. Lazarov, P. Pavlov, *Koj koj e v Srednovekovna Balgarija*, s. 377-378; J. Andreev, *Michail II Asen*, [w:] idem, I. Lazarov, P. Pavlov, *Koj koj e v Srednovekovna Balgarija*, s. 478-482; J. Andreev, *Rostislav Mihajlovič*, [w:] idem, I. Lazarov, P. Pavlov, *Koj koj e v Srednovekovna Balgarija*, s. 580-582; I. Božilov, *Istorija na Srednovekovna Balgarija*, s. 374-382; A. Madgearu, op. cit., s. 225-243; D. Petrova, *Rostislav Michajlovič (1229-1264): ot Galički knjaz do „Imperator Bulgarorum”*, „Bulgaria Mediaevalis” 2018, t. 9, s. 406-416.

⁷ Zob. *Georgii Acropolitae Historia*, 73, [w:] *Georgii Acropolitae Opera*, ed. A. Heisenberg, corr. cura P. Wirth, vol. I, *Continens Historiam, Breviarium historiae, Theodori Scutariotae additamenta*, Stutgardiae 1978 [Editio stereotypa editionis anni MCMIII correctior] (dalej: *Akropolites, Historia*), s. 152, 1-12.

⁸ Pachymeres, *Relationes historicas*, V, 5, s. 449, 22-24.

⁹ Na temat wizerunku cara Jana II Asena w literaturze bizantyńskiej zob. P. Angelov, *Balgarija i balgarite v predstavite na vizantijcite (VII-XIV vek)*, Sofija 1999, s. 242-246; V. Stanković, *John II Asen (1218-1241), the importance of being Roman, and the battle for dominance over Southeast Europe*, [w:] *Car Ivan Asen II (1218-1241). Sbornik po slučaj 800-godišnjimata ot negovoto važšestvie na balgarskija prestol*, red. V. Gjuzelev, I.G. Iliev, K. Nenov, Plovdiv 2019, s. 49-50.

traktowaniem jeńców bizantyńskich, którzy dostali się do bułgarskiej niewoli w trakcie działań zbrojnych¹⁰. Innymi słowy, pomijając władców między Janem Asenem a Mico, Pachymeres zamierzał bardziej wyraziście legitymizować prawa do władzy należące do tego ostatniego, przedstawiając go jako bezpośredniego spadkobiercę i powinowatego Jana. Jest to ważne ze względu na późniejszą decyzję Mico o przekazaniu Mesembrii bizantyńskiemu władcy, a zatem decyzję podjętą przez prawowitego bułgarskiego cara lub przynajmniej, nawet po utracie władzy, niezwykle ważną postać, posiadającą prawomocne prawa do tronu.

W świetle analizowanej narracji Mico jawi się jako dość aktywna postać, ponieważ jako car często rywalizował i walczył z rzymskimi wojskami, pobudzając tym samym do wrogości, gniewu (*προσκορούειν*) bizantyńskiego władcę. Ale jeszcze więcej problemów przysporzył sobie, wzbudzając gniew (ponownie pojawia się *προσκορούειν*) licznych bułgarskich możnych (*πολλοῖς ἄμα καὶ μεγιστάσι τῶν Βουλγάρων*)¹¹. Warto zwrócić uwagę na konstrukcję omawianego zdania greckiego, które poprzez dwukrotne powtórzenie tożsamyh słów, w kontekście jego trudnych relacji, zarówno z zewnętrznymi, jak i wewnętrznymi partnerami politycznymi, dobitniej podkreśla konfliktową naturę nowego bułgarskiego władcy.

Historyk wyjaśnia jednak, że w rzeczywistości z zazdrości wobec niego (*διαφθορούμενοι*) możni przeszli na stronę Konstantyna¹², który wyraźnie został ukazany jako najpoważniejszy przeciwnik Mico w środowisku bułgarskiej arystokracji. Wydaje się, że w kraju zawiązała się silna opozycja wobec władzy nowego, podkreślmy, legalnego cara, na czele której stanął wspomniany Konstantyn. Interesująca jest wskazana przez autora motywacja jej działań, czyli zazdrość. Niewątpliwie jej podłoże sta-

¹⁰ Por. I. Božilov, *Asenevci: Renovatio imperii Bulgarorum et Graecorum*, [w:] I. Božilov, *Sedem etjuda po srednovekovna istorija*, Sofija 1995, s. 182-194; D.G. Angelov, *Theodore II Laskaris, Elena Asenina and Bulgaria*, [w:] *Srednovekovnijat bǎlgarin i „drugite”*. *Sbornik v čest na 60-godišnjinata na prof. din Petǎr Angelov*, red. A. Nikolov, G.N. Nikolov, Sofija 2013, s. 273-297; S. Georgieva, *Braćna diplomacija na srednovekovnite bǎlgarski vladeteli*, Plovdiv 2019, s. 83-92; V. Stanković, *John II Asen*, s. 49-54; A. Markova, *Vtoroto bǎlgarsko carstvo vǎv vojna i mir*, Sofija 2022, s. 108-123.

¹¹ Pachymeres, *Relationes historicas*, V, 5, s. 449, 25 – 451, 1. Należy zauważyć, że całkowicie przeciwną charakterystykę Mico zaprezentował Nikefor Gregoras, późniejszy historyk bizantyński, według którego był on człowiekiem gnuśnym i wydelikaconym lub strachliwym (dosłownie: zniewieściałym), który stopniowo tracił szacunek i posłuch u swoich poddanych – zob. *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, vol. I-II, ed. L. Schopen; vol. III, ed. I. Bekker, Bonnae 1829, 1830, 1855 (dalej: Gregoras, *Historia*), III, 2, s. 60, 9-22; krótki komentarz na ten temat u K. Marinow, *Τέρνοβος, ἐν ἡ τὰ βασιλεια ἦν τῶν Βουλγάρων: the role of the Bulgarian capital city according to Ρωμαϊκὴ ἱστορία by Nikephoros Gregoras*, „Studia Ceranea” 2022, t. 12, s. 141-142 (i przyp. nr 16), 147.

¹² Pachymeres, *Relationes historicas*, V, 5, s. 451, 1-2.

nowił fakt, że Mico wywodził się z tego samego środowiska społecznego, był jednym z wielu przedstawicieli możnowładztwa bułgarskiego, nawet jeśli był wybijającą się postacią. Z ich perspektywy był jednym spośród nich! Innymi słowy nie był związany z panującym rodem Asenidów więzami krwi, nie należał do rządzącej rodziny, natomiast prawa do tronu nabył jedynie wskutek małżeństwa z córką cara oraz dzięki temu, że prawowity następca Jana Asena, Michał II, zginął, nie pozostawiając po sobie męskiego potomka, który mógłby przejąć po nim władzę.

W związku z tym, po śmierci jego zabójcy, Kalimana (Kolomana) II, nie było Asenidy, który mógłby odziedziczyć tron, co stwarzało szansę na to, że znajdzie się on w rękach innych przedstawicieli bułgarskiej arystokracji, przynajmniej tych, w jakiś sposób powiązanych z dynastią carską. Jednym słowem, bułgarscy możni zazdrościli Mico, ponieważ uważali, że był on wyłącznie jednym spośród nich, któremu się poszczęściło, i w zaistniałej sytuacji oni sami – a przynajmniej ci najbardziej godni w ich gronie – posiadali nie mniejsze prawo do władzy niż on. Przykład Mico nasuwał im przekonanie, że oni także posiadają realne możliwości dojścia do władzy. Stanowił więc precedens.

Bez wątpienia to przekonanie dotyczyło samego Konstantyna. Zwraca uwagę, że charakteryzując jego osobę, Pachymeres w rzeczywistości podkreśla te same elementy, których wcześniej użył do opisanego Mico, więc jego pochodzenie etniczne i prawa do władzy. Informuje nas, że z pochodzenia był w połowie Serbem (ἐκ Σέρβων ἔξ ἡμισείας)¹³, z czego powinniśmy wnioskować, że w tej drugiej był Bułgarem. Ale, co ważniejsze, nie posiadał żadnych praw rodowych (ἐκ σφετέρου γένους) do tronu bułgarskiego, ponieważ nie był spowinowacony z carem Janem II Asenem (μηδὲν τῷ Ἀσάν προσήκων)¹⁴. W przeciwieństwie do Mico! Aby zyskać tożsame uprawnienia do tronu, jak ten ostatni, poślubił więc Irenę, wnuczkę osławionego bułgarskiego władcy i córkę cesarza Teodora II Laskarysa, co, według bizantyńskiego historyka, zapewniło mu to samo prawo do carstwa Asenidy, jakie przysługiwało Mico (ἐπ' ἴσων εἶχε τὸ πρὸς τὴν τοῦ Ἀσάν βασιλείαν δικαίον τῷ Μυτζῆ)¹⁵.

Z tego, co zostało powiedziane do tej pory, możemy wyciągnąć następujące wnioski. Po pierwsze, carstwo bułgarskie było nazywane Asenidowym, co oznaczało, że zgodnie z tradycją i prawem przynależo do tej carskiej rodziny. Po drugie, jeśli zabrakło męskiego przedstawiciela tego rodu, który mógłby przejąć władzę, poszukiwano jako monarchy wybitnego przedstawiciela bułgarskiej arystokracji, który posiadał pośrednie powiązania z rodziną carską¹⁶. W tej sytuacji decydującą rolę odgrywały kobiety należące do rodziny Asenidów, małżeństwo z którymi legitymizowało prawa nowego

¹³ Pachymeres, *Relationes historicas*, V, 5, s. 451, 2-3.

¹⁴ Pachymeres, *Relationes historicas*, V, 5, s. 451, 3-4.

¹⁵ Pachymeres, *Relationes historicas*, V, 5, s. 451, 4-6.

¹⁶ Por. D. Angelov, *Dържавно устройство през XIII-XIV в.*, [w:] *Istorija n Bălgarija v četirinaeset toma*, vol. III, s. 256; K. Marinow, op. cit., s. 139-141, 144-146.

władcy do korony. Po trzecie, w tym konkretnym przypadku wyróżnia się znaczenie i autorytet cara Jana II Asena, z którym poszukuje się więzów powinowactwa, pamięć zaś o którym tak głęboko zakorzeniła się w ówczesnej bizantyńskiej świadomości. Po czwarte, tekst zdaje się sugerować, że prawo do władzy nad Bułgarami miały wyłącznie osoby, które etnicznie były Bułgarami (w rozpatrywanym przypadku Mico) lub przynajmniej częściowo legitymizowały się takim pochodzeniem (tak jak Konstantyn). Zestawienie obu pretendentów do władzy, w pełni świadomie dokonane w narracji Pachymeresa, zatem nie wyrażone mimochodem, niewątpliwie wypada na korzyść Mico. Z drugiej strony, małżeństwo z Ireną usunęło wszystkie przeszkody stojące na drodze Konstantyna do sprawowania legalnych rządów, zapewniając mu taką samą pozycję i prawa do sprawowania rządów nad Bułgarami, jak te jego rywała. Po raz kolejny uwypukla to fakt, że powinowactwo z Asenidami miało decydujący charakter w określeniu praw do tronu lub legitymizacji już zdobytej władzy.

Dopiero teraz, po informacji, że Konstantyn nabył takie same prawa do tronu jak Mico, pojawia się pierwsza wzmianka o Tyrnowie w tekście Pachymeresa. Autor stwierdza: *I miał ów [Konstantyn – K.M.] Tyrnowo, i majestatycznie nosił insygnia carskie, podczas gdy Mico panował nad okolicznymi ziemiami i czasami się nimi zadowalał, i pozostawał spokojny, czasami zaś wdawał się w zaciekłą rywalizację z Konstantynem...* (Κάκεινος μὲν τὴν Τέρνοβον εἶχε, καὶ τὰ τῆς βασιλείας κλέη μεγαλοπρεπῶς ἐπέφερετο· ὁ δὲ Μυτζῆς, τὰ κύκλω περικρατῶν, ποτὲ μὲν ἤρκεϊτο τοῦτοις καὶ καθησύχαζε, ποτὲ δ' αὖθις καὶ ἀντεφιλονεῖκει πρὸς Κωνσταντῖνον...) ¹⁷.

Wymienienie stolicy Bułgarii dokładnie w tym miejscu narracji nie jest bynajmniej przypadkowe. Wydaje się, że posiadanie Tyrnowa było kolejnym i w tym przypadku ostatecznym warunkiem *sine qua non* sprawowania legalnej władzy nad Bułgarami. Dla Bizantyńczyka było całkowicie oczywiste, że było to miejsce, centrum, w którym powinien przebywać bułgarski władca. Wydaje się, że to właśnie z tego powodu Pachymeres nie wyjaśnia swoim czytelnikom, choć wspomina ten ośrodek po raz pierwszy w swoim dziele (oczywiście, poza przywołanym już „spisie treści”, zamieszczonym na samym jego początku), czym jest Tyrnowo, gdzie się znajduje i jaką rolę odgrywa w dziejach północnej sąsiadki cesarstwa. W jego czasach było to dla nich całkowicie zrozumiałe ¹⁸. Oto Konstantyn posiada bułgarską stolicę i z tego powodu może majestatycznie przywdziewać carskie insygnia. Prawdopodobnie dlatego, że te ostatnie były przechowywane właśnie w tym carskim ośrodku.

¹⁷ Pachymeres, *Relationes historicas*, V, 5, s. 451, 7-9.

¹⁸ Por. m.in. charakterystykę tego ośrodka pióra takiego autorytatywnego i poczytnego historyka bizantyńskiego, jakim był Niketas Choniates – *Niketae Choniatae Historia*, ed. I.A. van Dieten, vol. I, *Praefationem et textum continens*, Berolini et Novi Eboraci 1975 (dalej: Choniates, *Historia*), s. 468, 24 – 472, 19; s. 616, 60-62; s. 642, 86 – 643, 10; K. Marinow, *Tárnovgrad viewed by the Others: the case of Niketas Choniates*, „Studia Ceranea” 2021, t. 11, s. 301-320.

Warto zwrócić uwagę na zastosowaną w krytycznym wydaniu tekstu greckiego kropkę środkową, która graficznie oddziela, ale zarazem także łączy, wzmiankowane charakterystyki sytuacji, w których znalazły się oba podmioty wypowiedzi, mianowicie Konstantyn i Mico. W swej funkcji rozdzielającej klarownie uwypukla bowiem odrębność obu zaprezentowanych treści, odróżniających pozycję polityczną obu bohaterów, ewidentnie faworyzując Konstantyna. Wydaje się jednak, że można byłoby ją rozumieć tutaj w roli dwukropka, oddzielającego zdanie nadrzędne, czyli to poświęcone carowi przebywającemu w Tyrnowie, od uzupełniającego go zdania podrzędnego, zatem opisującego postawę i działania zdetronizowanego władcy. W takim ujęciu zdanie o Konstantynie godnie i dumnie prezentującym insygnia władzy bułgarskiej stanowiłoby swoistą tezę prezentowanej wypowiedzi, zaś wywód o Mico niejako jej dowód. Innymi słowy, jeżeli ten pierwszy panował w stolicy i w związku z tym posiadał atrybuty władzy monarszej, ten drugi *de facto* i *de jure* był ich pozbawiony. Nie można było osiąść jednego bez drugiego, czyli w pełni legalnej władzy bez posiadania stolicy.

Bez względu na to, czy te ostatnie wywody są słuszne, w powyższym cytacie wyraźnie widać opozycję – Konstantyn znajduje się wewnątrz, w centrum (czyli w Tyrnowie), i obnosi się z insygniami carskimi, podczas gdy Mico pozostaje na zewnątrz, owszem, przyznajmy, że panuje, ale nad ziemiami otaczającymi Tyrnowo, zatem peryferiami. I w przeciwieństwie do Konstantyna, który rozkoszuje się władzą, szwagier Teodora II nie może zaznać satysfakcji i wewnętrznego spokoju. Nie ulega wątpliwości, że jego działania były konsekwencją prawdopodobnej utraty stolicy z jej carskimi insygniami i związanej z nimi najwyższej i ostatecznej władzy nad Bułgarami. W zaistniałej sytuacji zięć Jana II Asena pozostawał, w najlepszym wypadku wyłącznie pretendentem do tronu, w najgorszym zaś separatystą, w przypadku natomiast działań przeciwko carowi nawet uzurpatorem.

Według relacji bizantyńskiego historyka Mico nie mógł pogodzić się z zaistniałą sytuacją i dążył do pokonania i odsunięcia Konstantyna od rządów, co pozwoliłoby mu odzyskać Tyrnowo, wspomniane atrybuty władzy i pozycję suwerena w ogóle. I nawet odnosił poważne sukcesy w tych staraniach, o czym świadczy pościg za tyrnowskim władcą i zamknięcie go w oblężeniu w należącej do Bizantyńczyków twierdzy Stenimachos. Bizantyński autor podkreśla, że przed schwytaniem i utratą życia uratowało go wyłącznie wsparcie zbrojne ze strony cesarstwa¹⁹. Wskazane osiągnięcie Mico nie byłoby możliwe bez wsparcia części bułgarskich elit, możliwe, że mniej licznych niż te, które sprzyjały Konstantynowi. W każdym razie sytuacja w Bułgarii była napięta i nieunormowana. Z okresami o różnej intensywności między Mico a Konstantynem toczyła się walka o odzyskanie władzy lub jej zachowanie, na czym korzystały siły trzecie, czyli imperium²⁰.

¹⁹ Pachymeres, *Relationes historicas*, V, 5, s. 451, 8-12.

²⁰ Zróżnicowane interpretacje na ten temat proponują m.in. następujący uczeni – P. Nikov, op. cit., s. 19-56; V.N. Zlatarski, op. cit., s. 471-475, 492-495; P. Petrov, *Otslabvane na centralnata*

Prawdopodobnie za sprawą bizantyńskiego wsparcia Konstantyn zdołał ponownie odzyskać inicjatywę i z większą śmiałością ścigać swojego wroga, zmuszając go do przeniesienia się wraz z dziećmi z podległych mu ziem do Mesembrii, skąd Mico zaapelował do cesarza Michała VIII Paleologa o udzielenie mu schronienia w Bizancjum, w zamian za co przekazał wzmiankowany ośrodek portowy cesarstwu. Naturalnie więc (γούν) Paleolog wysłał do miasta odpowiednią armię, na czele z niezawodnym dowódcą wojskowym Michałem Glabasem, któremu towarzyszyli również inni bizantyńscy możni, aby przyłączył port do Bizancjum²¹. Oczywiście, takiej okazji nie można było przegapić. W drodze powrotnej do Konstantynopola Glabas zabrał ze sobą Mico, zaś po przybyciu do bosforskiej stolicy cesarz zawarł z tym ostatnim traktat, na mocy którego obiecał wydać swoją córkę za Jana, jego najstarszego syna. Przyznał mu również włości nad rzeką Skamander w Azji Mniejszej²². Bez wątpienia, w ten sposób, Michał VIII zabezpieczył dla Bizancjum nowo nabyte terytoria w Północnej Tracji oraz pozyskał lojalność bułgarskiego eks-cara, obecnie nowego członka wschodniorzymskiej arystokracji prowincjonalnej.

W analizowanym fragmencie dzieła Pachymeresa Mico przedstawiony został jako aktywna i uzdolniona postać, legalny bułgarski władca, odsunięty od władzy w sto-

vlast, s. 271-274; J.V.A. Fine, Jr., op. cit., s. 172-173, 174-175, 176; I. Božilov, *Familijata na Asenevci*, s. 110-112; J. Andreev, M. Lalkov, op. cit., s. 209-211, 212-213; I. Božilov, V. Gjuzelev, op. cit., s. 508-510; J. Andreev, *Mico Asen*, s. 494-495; A. Madgearu, op. cit., s. 246-251; I. Božilov, *Istorija na Srednovekovna Bălgarija*, s. 382-383; N. Ovčarov, op. cit., s. 33-36, 38-40.

²¹ Pachymeres, *Relationes historicas*, V, 5, s. 451, 10-18. Na temat wspomnianego wodza bizantyńskiego zob. G.I. Θεοχαρίδης, *Μιχαήλ Δούκας Γλαβᾶς Ταρχανειώτης (προσωπογραφικά)*, „Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης Επιστημονική Επετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς” 1957, t. 7, s. 183-206; D.I. Polemis, *The Doukai: a contribution to Byzantine prosopography*, London 1968, s. 121 (nr 89); C. Mango, *The Monument and its History*, [w:] H. Belting, C. Mango, D. Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington D.C. 1978, s. 11-15; *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, t. VI, red. F. Barišić, B. Ferjančić, Beograd 1986, s. 32-33, przyp. 66 (L. Maksimović); s. 96, przy. 37 (I. Čurić); A. Failler, *Pachymeriana altera*, „Revue des Études Byzantines” 1988, t. 46, s. 76-83; A.-M. Talbot, A. Cutler, *Glabas, Michael Tarchaneiotas*, [w:] *ODB*, t. II, s. 852; I. Božilov, *Bălgarite vāv Vizantijskata imperija*, s. 287-291 (nr 285); A. Failler, *Pachymeriana novissima*, „Revue des Études Byzantines” 1997, t. 55, s. 228-229; I.G. Leontiades, *Die Tarchaneiotai: eine prosopographisch-sigillographische Studie*, Θεσσαλονίκη 1998, s. 69-72 (nr 32); *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, nr 27504; A. Effenberger, *Zur Restaurierungstätigkeit des Michael Dukas Glabas Tarchaneiotas im Pammakaristokloster und zur Erbauungszeit des Parekklesions*, „Zograf” 2006-2007, t. 31, s. 79-92; K. Marinov, *Michail Duka Glava Tarhaniot i kreposti Gema v konce XIII v.*, [w:] *Byzantium, new Peoples, new Powers: the Byzantino-Slav Contact Zone, from the ninth to the fifteenth Century*, red. M. Kaimakamova, M. Salamon, M. Smorąg Różycka, Cracow 2007, s. 267-284; M. Marković, *Michailo Glavas Tarchaniot – ktitor manastira Treskavca*, „Zograf” 2014, t. 38, s. 77-98.

²² Pachymeres, *Relationes historicas*, V, 5, s. 451, 18-23.

leczny ośrodku, jak ujmuje to historyk, na mocy zrządzenia losu, który przechylił szalę dziejową na jego niekorzyść, w tym przypadku z powodu faktu, że rozgniewał zazdroszczącą mu bułgarską arystokrację, na czele z ambitnym Konstantynem Tichem. Jeśli więc szwagier Teodora II był prawowitym władcą bułgarskim, to Bizantyńczycy otrzymali dobrowolnie im ofiarowaną przez niego Mesembrię w pełni legalnie. Co więcej, bułgarski eks-car, który znalazł schronienie w cesarstwie, nie stracił swoich praw do tronu, więcej nawet, formalnie przekazał je swoim potomkom, przede wszystkim zaś najstarszemu synowi, Janowi. W tym kontekście obietnica małżeństwa przedstawicieli dwóch rodów panujących, czyli Paleologów i Asenidów, była dla imperium korzystna, ponieważ wiązała uchodźcę i jego bezpośredniego potomka z tronem bizantyńskim, zapewniając basileusowi realną możliwość przyszłej, bezpośredniej interwencji w wewnętrzne bułgarskie walki o tron tyrnowski. Oczywiście była to również swego rodzaju gwarancja statusu Mico i jego rodziny w cesarstwie. Nie zapominajmy również, że Pachymeres był generalnie wrogo nastawiony do Konstantyna, ponieważ pod wpływem swojej drugiej i trzeciej żony, tj. Ireny Laskariny i Marii Paleologiny, realizował antybizantyńską politykę²³. Możliwe więc, że między innymi dlatego historyk podkreślał rolę i znaczenie Mico. Z nim bowiem państwu rzymskiemu układało się pomyślnie, przynajmniej po realnej utracie przezeń tronu bułgarskiego, na czym, ostatecznie, Konstantynopol zyskał.

Jeśli chodzi o samo Tyrnowo, w świetle narracji Jerzego, miasto odgrywało rolę centralnego i jednocześnie rozgraniczającego ośrodka – w nim koncentrowało się to, co carskie, poza nim to, co peryferyjne, pospolite. Wewnątrz niego władca mógł dumnie, z samopoczuciem i w pełnym majestacie dzierżyć regalia władzy. Poza nim był w stanie albo pogodzić się ze swoim losem i zadowolić tym, co mu pozostało lub w danej chwili posiadał, albo, nie zaznawszy satysfakcji, walczyć o odzyskanie bądź zdobycie stolicy. Nie ma wątpliwości, że dla Pachymeresa było to najważniejsze miasto w Bułgarii, ośrodek cesarski²⁴.

Inne wzmianki o stolicy w jego dziele historycznym potwierdzają ten wniosek – Tyrnowo było miejscem stałego rezydowania władców, regentów i ich rodzin. Znajdując się na zewnątrz ośrodka stołecznego i nieposiadanie go oznaczało, że jednostka,

²³ Na ten temat zob. V.N. Zlatarski, op. cit., s. 503, 511, 522, 523-524, 534-537; I. Božilov, *Familijata na Asenevci*, s. 115 (nr I, 24); S. Georgieva, op. cit., s. 97-104.

²⁴ Zob. zbieżny wizerunek stolicy bułgarskiej u innych bizantyńskich autorów, m.in. – Choniatas, *Historia*, s. 468, 24 – 472, 19; s. 616, 60-62; Akropolites, *Historia*, 20, s. 33, 4-9; 34, s. 52, 10 – 53, 21; 36, s. 55, 7-14; 36, s. 56, 14-19; 73, s. 152, 1-12; 84, s. 175, 20 – 176, 12; Gregoras, *Historia*, II, 3, s. 29, 15 – 30, 6; III, 2, s. 60, 9-22; IX, 1, s. 390, 1 – 391, 7; IX, 12, s. 454, 7-11; X, 4, s. 483, 21 – 484, 23; *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV*, vol. I-III, ed. L. Schopen, Bonnae 1828-1832, I, 36, vol. I, s. 175, 10-16; II, 34, vol. I, s. 509, 7-10; III, 10, vol. II, s. 69, 7-22; IV, 22, vol. III, s. 164, 6-19; K. Marinow, *Tárnovgrad viewed by the Others*, s. 312-316; idem, *Τέρνοβος, ἐν ἡ βασιλεία ἦν τῶν Βουλγάρων*, s. 138-151.

pretendent lub były car w rzeczywistości albo nie uzyskał władzy nad państwem, albo ją utracił, a przynajmniej nie była ona absolutna, przynajmniej w myśl obowiązujących zasad. W tym kontekście znaczący jest przykład Michała²⁵, syna Konstantyna Ticha i Marii Paleologiny, który, według słów Pachymeresa, *zaatakował Bułgarów, lecz nie potrafił osiągnąć niczego więcej, jak tylko włóczyć się poza Tyrnowem i prowadzić życie nie lepsze od tego osoby prywatnej, zupełnie nie przystające do cesarskiego majestatu* (ὁς καὶ οὐδὲν πλεον ἔσχε, Βουλγάρους ἐπιστάς, ἢ τὸ ἔξω Τερνόβου περιπλανᾶσθαι καὶ βίον τριβειν ἰδιωτικοῦ μὲν οὐ πόρρω, τέως δὲ βασιλείᾳ ἤκιστα πρέποντα)²⁶. Niewątpliwie z tego fragmentu wynika, że na stolicy bułgarskiej koncentrowały się wysiłki pretendentów do władzy w carstwie. Bez jej opanowania, czy to drogą pokojową, czy zbrojną, nie mogło być mowy o pełnym i legalnym rządzeniu Bułgarią i jej mieszkańcami²⁷. Tekst Pachymeresa jest jednoznaczny, jeśli pretendentowi nie udało się wejść do stolicy (powraca dychotomia wewnątrz – na zewnątrz), to *de facto* niczego nie osiągnął, stawał się włóczęgą i osobą prywatną, czyli zwykłym człowiekiem bez znaczenia, nawet jeśli miał realne, uzasadnione prawa do tronu. Stwierdzenie to dodatkowo potwierdza wyciągnięte powyżej wnioski dotyczące roli i znaczenia Tyrnowa w konflikcie między Mico Asenem a Konstantynem Tichem.

Bibliografia

- Andreev J., *Koloman I Asen*, [w:] J. Andreev, I. Lazarov, P. Pavlov, *Koj koj e v Srednovekovna Bălgarija (Treto dopălneno i osnovno preraboteno izdanie)*, Sofija 2012.
- Andreev J., *Koloman II Asen*, [w:] J. Andreev, I. Lazarov, P. Pavlov, *Koj koj e v Srednovekovna Bălgarija (Treto dopălneno i osnovno preraboteno izdanie)*, Sofija 2012.
- Andreev J., *Konstantin Tih-Asen*, [w:] J. Andreev, I. Lazarov, P. Pavlov, *Koj koj e v Srednovekovna Bălgarija (Treto dopălneno i osnovno preraboteno izdanie)*, Sofija 2012.
- Andreev J., *Michail*, [w:] J. Andreev, I. Lazarov, P. Pavlov, *Koj koj e v Srednovekovna Bălgarija (Treto dopălneno i osnovno preraboteno izdanie)*, Sofija 2012.
- Andreev J., *Michail II Asen*, [w:] J. Andreev, I. Lazarov, P. Pavlov, *Koj koj e v Srednovekovna Bălgarija (Treto dopălneno i osnovno preraboteno izdanie)*, Sofija 2012.

²⁵ Na jego temat zob. I. Božilov, *Familijata na Asenevci*, s. 118-119 (nr I, 25); idem, *Bălgarite văv Vizantijskata imperija*, s. 197-198 (nr 9); idem, *Bălgarija pri Asenevci*, s. 510, 514, 518; J. Andreev, M. Lalkov, op. cit., s. 247; V. Gjuzelev, *Bălgarija pri Terterevci (1280-1323)*, [w:] I. Božilov, V. Gjuzelev, *Istorijska na Srednovekovna Bălgarija*, s. 545; *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, nr 19067; K. Krăstev, *Bălgarskoto carstvo pri dinastijata na Terterevci (1280-1323)*, Plovdiv 2011, s. 56-57, 91-92, 263; J. Andreev, *Michail*, [w:] J. Andreev, I. Lazarov, P. Pavlov, *Koj koj e v Srednovekovna Bălgarija*, s. 474-476.

²⁶ Pachymeres, *Relationes historicas*, IX, 26, s. 293, 7-13.

²⁷ Zob. K. Marinow, *Rola Tyrnowa w procesie legalizacji władzy bułgarskich uzurpatorów (XII-XIV w.)*, [w:] *Zamach stanu w dawnych spolecznościach*, red. A. Sołtysiak, Warszawa 2004, s. 299-313.

- Andreev J., *Mico Asen*, [w:] J. Andreev, I. Lazarov, P. Pavlov, *Koj koj e v Srednevekovna Bălgarija (Treto dopălneno i osnovno preraboteno izdanie)*, Sofija 2012.
- Andreev J., *Rostislav Mihajlovič*, [w:] J. Andreev, I. Lazarov, P. Pavlov, *Koj koj e v Srednevekovna Bălgarija (Treto dopălneno i osnovno preraboteno izdanie)*, Sofija 2012.
- Andreev J., Lalkov M., *Bălgarskite chanove i care. Ot chan Kubrat do car Boris III. Istoričeski spravočnik*, Veliko Tărnovo 1996.
- Angelov D., *Dăržavno ustrojstvo prez XIII-XIV v.*, [w:] *Istorija na Bălgarija v četirinaset toma*, t. III, *Vtoro bălgarsko carstvo*, red. S. Lišev, Sofija 1982.
- Angelov D.G., *Theodore II Laskaris, Elena Asenina and Bulgaria*, [w:] *Srednevekovnijat bălgarin i „drugite”*. *Sbronic v čest na 60-godišninata na prof. din Petăr Angelov*, red. A. Nikolov, G.N. Nikolov, Sofija 2013.
- Angelov P., *Bălgarija i bălgarite v predstavite na vizantijskite (VII-XIV vek)*, Sofija 1999.
- Arnakis G.G., *George Pachymeres – a Byzantine Humanist*, „The Greek Orthodox Theological Review” 1966/1967, t. 12.
- Bibikov M.V., *Istoričeskaja literatura Vizantii*, Sankt-Peterburg 1998.
- Bibikov M.V., Krasavina S.K., *Nekotorye osobennosti istoričeskoj mysli pozdnej Vizantii*, [w:] *Kul'tura Vizantii (XIII – pervaja polovina XV v.)*, red. G.G. Litavrin, Moskva 1991.
- Božilov I., *Asenevci: Renovatio imperii Bulgarorum et Graecorum*, [w:] I. Božilov, *Sedem etjuda po srednevekovna istorija*, Sofija 1995.
- Božilov I., *Bălgarite văv Vizantijskata imperija*, Sofija 1995.
- Božilov I., *Familijata na Asenevci (1186-1460). Genealogija i prosopografija*, Sofija 1994.
- Božilov I., *Istorija na Srednevekovna Bălgarija*, t. II, *Christijanska Bălgarija*, [s.l.] 2017.
- Božilov I., *Bălgarija pri Asenevci*, [w:] I. Božilov, V. Gjuzelev, *Istorija na Srednevekovna Bălgarija*, Sofija 1999.
- Cankova-Petkova G., *Bălgarija pri Asenevci*, Sofija 1978.
- Cichočka H., *Pachymeres Jerzy*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, red. O. Jurewicz, Warszawa 2002.
- Constantinides C.N., *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204 – ca. 1310)*, Nicosia 1982.
- Dochev K., *Catalogue of the Bulgarian Medieval Coins of the 13th-14th Centuries. Types, Variants, Prices*, Veliko Tărnovo 2009.
- Effenberger A., *Zur Restaurierungstätigkeit des Michael Dukas Glabas Tarchaneiotes im Pam-makaristoskloster und zur Erbauungszeit des Parekklesions*, „Zograf” 2006-2007, t. 31.
- Failler A., *Pachymeriana altera*, „Revue des Études Byzantines” 1988, t. 46.
- Failler A., *Pachymeriana novissima*, „Revue des Études Byzantines” 1997, t. 55.
- Fine, Jr., J.V.A., *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1987.
- Georges Pachymères, *Relationes historiquae*, vol. I-V, ed. A. Failler, trans. V. Laurent, Paris 1984-2000.
- Georgieva S., *Bračna diplomacija na srednevekovnite bălgarski vladeteli*, Plovdiv 2019.
- Georgii Acropolitae Historia*, 1-89, [w:] *Georgii Acropolitae Opera*, ed. A. Heisenberg, corr. cura P. Wirth, vol. I, *Continens Historiam, Breviarium historiae, Theodori Scutariotae additamenta*, Stutgardiae 1978 [Editio stereotypa editionis anni MCMIII correctior].

- Gjuzelev V., *Bălgarija pri Tertereveci (1280-1323)*, [w:] I. Božilov, V. Gjuzelev, *Istorija na Srednovekovna Bălgarija*, Sofija 1999.
- Gjuzelev V., *Stolicite na Bălgarija – srednovekovnite i dnešnata*, Sofija 2000.
- Hunger H., *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, t. I, *Philosophie – Rhetorik – Epistolographie – Gesschichtsschreibung – Geographie*, München 1978.
- Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV*, vol. I-III, ed. L. Schopen, Bonnac 1828-1832.
- Jurewicz O., *Historia literatury bizantyńskiej. Zarys*, Wrocław 1984.
- Krăstev K., *Bălgarskoto carstvo pri dinastijata na Tertereveci (1280-1323)*, Plovdiv 2011.
- Krumbacher K., *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527-1453)*, München 1897.
- Lampsakis S., *Some Considerations on the Historiographical Work of Georgios Pachymeris*, „Byzantina Symmeikta” 2003, t. 16.
- Laurent V., *Introduction*, [w:] Georges Pachymères, *Relationes historiques*, vol. I, ed. A. Failler, trans. V. Laurent, Paris 1984.
- Lazarov I., *Mežduosobici v Bălgarija prez 1256-1257 g.*, „Voenoistoričeski Sbornik” 1988, t. 53, z. 1.
- Lazarov I., *Upravenieto na Michail II Asen i Irina Komnina (1246-1256)*, „Vekove” 1984, t. 13, z. 2.
- Leontiades I.G., *Die Tarchaneiotai: eine prosopographisch-sigillographische Studie*, Θεσσαλονικη 1998.
- Madgearu A., *The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185-1280)*, Leiden-Boston 2017.
- Mango C., *The Monument and its History*, [w:] H. Belting, C. Mango, D. Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington D.C. 1978.
- Marinov K., *Michails Duka Glava Tarhaniot i kreposti Gema v konce XIII v.*, [w:] *Byzantium, new Peoples, new Powers: the Byzantino-Slav Contact Zone, from the ninth to the fifteenth Century*, red. M. Kaimakamova, M. Salamon, M. Smorąg Różycka, Cracow 2007.
- Marinov K., *Tărnovo kato svešten grad prez kăšnoto srednovekovie*, [w:] *Tărnovska knižovna škola*, t. X, *Tărnovskata dăržava na Ducha*, red. D. Kenanov, Veliko Tărnovo 2015.
- Marinow K., *Rola Tyrnowa w procesie legalizacji władzy bułgarskich uzurpatorów (XII-XIV w.)*, [w:] *Zamach stanu w dawnych społecznościach*, red. A. Sołtysiak, Warszawa 2004.
- Marinow K., *Tărnovgrad viewed by the Others: the case of Niketas Choniates*, „Studia Ceraenea” 2021, t. 11.
- Marinow K., *Τέρνοβος, ἐν ἣ τὰ βασιλεια ἦν τῶν Βουλγάρων: the role of the Bulgarian capital city according to Ρωμαϊκῆ ἱστορία by Nikephoros Gregoras*, „Studia Ceraenea” 2022, t. 12.
- Markova A., *Vtoroto bălgarsko carstvo văv vojna i mir*, Sofija 2022.
- Marković M., *Michailo Glavas Tarchaniot – ktitor manastira Treskavca*, „Zograf” 2014, t. 38.
- Neville L., *Guide to Byzantine Historical Writing*, Cambridge 2018.
- Nicephori Gregorae Byzantina historia*, vol. I-II, ed. L. Schopen; vol. III, ed. I. Bekker, Bonnac 1829, 1830, 1855.

Nicetae Choniatae Historia, ed. I.A. van Dieten, vol. I, *Praefationem et textum continens*, Berolini et Novi Eboraci 1975.

Nikov P., *Bългарo-ungarski otnošenija ot 1257 do 1277 g.*, „Sbornik na Bălgarskata akademija na naukite” 1920, t. 11.

Ovčarov N., *Konstantin Tich. Zločestijat car*, Sofija 2018.

Panova R., *Stoličnijat grad v kulturata na srednovekovna Bălgarija*, Sofija 1995.

Petrov P., *Otslabvane na centralnata vlast. Izostrjane na klasovata borba*, [w:] *Istorija n Bălgarija v četirinaeset toma*, t. III, *Vtoro bălgarsko carstvo*, red. S. Lišev, Sofija 1982.

Petrov P., *Tărnovo v političeskata istorija na Bălgarija (1185-1393)*, [w:] *Istorija na Veliko Tărnovo*, t. I, *Praistorija, antičnost i srednovekovie*, red. P. Petrov, Sofija 1986.

Petrova D., *Rostislav Michajlovič (1229-1264): ot Galički knjaz do „Imperator Bulgarorum”*, „Bulgaria Mediaevalis” 2018, t. 9.

Polemis D.I., *The Doukai: a contribution to Byzantine prosopography*, London 1968.

Popov T., *Studii vărchu bălgarskoto srednovekovno monetosečene s izvodi za istorijata*, Sofija 2020.

Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, ed. E. Trapp, Wien 2001 (CD-ROM Version).

Stanković V., *John II Asen (1218-1241), the importance of being Roman, and the battle for dominance over Southeast Europe*, [w:] *Car Ivan Asen II (1218-1241). Sbornik po slučaj 800-godišnjina ot negovoto vāžšestvie na bălgarskija prestol*, red. V. Gjuzelev, I.G. Iliev, K. Nenov, Plovdiv 2019.

Talbot A.-M., Cutler A., *Glabas, Michael Tarchaneiotes*, [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, t. II, red. A.P. Kazhdan, New York-Oxford 1991.

Talbot A.-M., *Pachymeres, George*, [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, t. III, red. A.P. Kazhdan, New York-Oxford 1991.

Totev K., Koseva D., *Stoličnijat Tărnov v christijanskata kultura na Balkanskija svjat*, [w:] *Velikite Asenevci. Sbrnik s dokladi ot konferencija, posvetena na 830 godini ot vāstanieto na bratjata Petār i Asen, načaloto na Vtoroto bălgarsko carstvo i objavjavaneto na Tărnovo za stolica na Bălgarija i 780 godini ot legitimnoto vāzobnovjavane na bălgarskata patriaršija*, red. P. Pavlov, N. Kānev, N. Hrisimov, Veliko Tărnovo 2016.

Vavřínek V., *Encyklopedie Byzance*, Praha 2011.

Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, t. VI, red. F. Barišić, B. Ferjančić, Beograd 1986.

Zlatarski V.N., *Istorija na Bălgarskata dāržava prez srednite vekove*, t. III, *Vtoro bălgarsko carstvo. Bălgarija pri Asenevci (1187-1280)*, Sofija 1940.

Θεοχαρίδης Γ.Ι., *Μιχαήλ Δούκας Γλαβᾶς Ταρχανειώτης (προσωπογραφικά)*, „Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης Επιστημονική Επετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς” 1957, t. 7.

Λαμπάκης Σ., *Γεώργιος Παχυμέρης, πρωτέδικος και δικαιοφύλαξ. Εισαγωγικό δοκίμιο*, Αθήνα 2004.